

AYTILMAGAN GAPLAR SEMANTIKASI: O‘ZBEK NUTQIDA YASHIRIN
MA’NOLAR TIZIMINING PRAGMATIK-KOGNITIV TAHLILI

Boltayeva Marhabo Sarvar qizi

Magistr.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20330514>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek nutqida yashirin ma’nolar (*implicit meaning*)ning shakllanish mexanizmlari pragmatik va kognitiv yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot Grice implikatura nazariyasi, Searle nutq aktlari konsepsiyasi hamda Brown–Levinson xushmuomalalik modeli asosida olib borildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, yashirin ma’no lingvistik birlikdan tashqari kontekst, ijtimoiy munosabat va madaniy kodlar bilan belgilanadigan murakkab kommunikativ tizimdir.

Kalit so‘zlar: pragmatika, implikatura, nutq akti, diskurs, inferensiya, yashirin ma’no, kognitiv tahlil, sotsiolingvistika.

1. KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda ma’no kategoriyasi faqat leksik-semantik birlik sifatida emas, balki kommunikativ jarayonning ajralmas komponenti sifatida talqin etiladi. J. Austin ta’kidlaganidek, nutq orqali inson nafaqat axborot uzatadi, balki muayyan ijtimoiy harakatni amalga oshiradi:

“To say something is to do something” (Austin, 1962).

Mazkur yondashuvni rivojlantirgan J. Searle nutq aktlarini illokutiv kuch orqali izohlab, gapning haqiqiy ma’nosi aynan kommunikativ niyat bilan belgilanadi, degan xulosaga keladi.

O‘zbek nutqida esa bu jarayon o‘ziga xos xususiyat kasb etadi: ko‘plab kommunikativ vaziyatlarda ma’no bevosita emas, balki bilvosita ifodalanadi. Bu holat milliy nutq madaniyati, ijtimoiy ierarxiya va hurmat kategoriyasi bilan bog‘liqdir. Shu sababli yashirin ma’nolarni o‘rganish o‘zbek tilining pragmatik tabiatini ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

2. METOD VA NAZARIY ASOS

Tadqiqot interdisiplinar yondashuv asosida olib borildi. Asosiy nazariy tayanchlar quyidagilardan iborat:

Birinchi, H. P. Grice tomonidan ishlab chiqilgan implikatura nazariyasi bo‘lib, unga ko‘ra muloqot “hamkorlik prinsipi” asosida amalga oshadi. Grice ta’kidlaydi:

“What is meant may go beyond what is said” (Grice, 1975).

Ikkinchi, Searle nutq aktlari nazariyasi nutqni lokutiv, illokutiv va perlokutiv darajalarda tahlil qilish imkonini beradi.

Uchinchi, Brown va Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi bilvosita nutqning ijtimoiy sabablarini tushuntiradi. Unga ko‘ra, insonlar kommunikatsiyada “ijtimoiy yuz”ni saqlash uchun bevosita ifodadan qochadi.

Metodik jihatdan diskurs tahlili va kognitiv inferensiya usullaridan foydalanildi. Nutq birliklari real kommunikativ kontekstda o‘rganildi va yashirin ma’no tinglovchi tomonidan qanday tiklanishi tahlil qilindi.

3. TAHLIL VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari o‘zbek nutqida yashirin ma’no ko‘p qatlamli pragmatik mexanizm asosida shakllanishini ko‘rsatdi.

Birinchidan, lingvistik birliklar ko‘pincha yuzaki ma‘nodan tashqari qo‘shimcha semantik yukni o‘zida mujassam etadi. Masalan, “Vaqt kech bo‘libdi” jumlasini formal jihatdan xabar bo‘lsa-da, pragmatik jihatdan muloqotni yakunlashga qaratilgan signal vazifasini bajaradi.

Ikkinchidan, implikatura mexanizmi orqali yashirin ma‘no hosil bo‘ladi.

Masalan:

A: “Kelasanmi?”

B: “Darsim bor edi...”

Bu yerda rad javobi to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmagan, biroq kontekst orqali aniq anglashiladi.

Uchinchidan, nutq aktining illokutiv darajasi yashirin ma‘noning markaziy elementi hisoblanadi. Searle nazariyasiga muvofiq, har bir gap muayyan harakatni amalga oshiradi va aynan shu harakat yashirin ma‘noni belgilaydi.

To‘rtinchidan, o‘zbek nutqida sotsiomadaniy omillar hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Xususan, hurmat, ijtimoiy masofa va etik normalar nutqni yumshatishga olib keladi.

Natijada quyidagi tipik konstruksiyalar shakllanadi:

“Agar imkon bo‘lsa...” — bilvosita talab

“Yaxshi bo‘lardi...” — ehtiyotkor taklif

“Qiyinroq ekan...” — yumshatilgan rad etish

Mazkur hodisalar shuni ko‘rsatadiki, yashirin ma‘no kommunikativ strategiya sifatida faol ishlatiladi.

ILMIY YANGILIK (MODEL)

Tadqiqot asosida yashirin ma‘noning quyidagi modeli taklif etiladi:

Yashirin ma‘no hosil bo‘lish jarayoni:

Lingvistik signal (gap)

Kontekstual vaziyat

Madaniy filtr (ijtimoiy norma)

Kognitiv inferensiya

Yakuniy pragmatik ma‘no

Ushbu model yashirin ma‘noning bosqichma-bosqich shakllanishini izohlaydi va tadqiqotning asosiy ilmiy natijasi hisoblanadi.

4. XULOSA

O‘zbek nutqida yashirin ma‘nolar tizimi pragmatik, kognitiv va sotsiomadaniy omillarning integratsiyasi natijasida shakllanadi. Ular kommunikativ jarayonda muhim funksiyani bajarib, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi va nutqni strategik darajaga olib chiqadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashirin ma‘no faqat lingvistik fenomen emas, balki madaniy va ijtimoiy hodisa hamdir. Shu bois, ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar kelgusida sun‘iy intellekt, nutq texnologiyalari va tarjima tizimlarini rivojlantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin J.L. (1962). *How to Do Things with Words*
2. Searle J.R. (1969). *Speech Acts*
3. Grice H.P. (1975). *Logic and Conversation*
4. Levinson S.C. (1983). *Pragmatics*
5. Brown P., Levinson S.C. (1987). *Politeness*

6. Yule G. (1996). Pragmatics
7. Verschueren J. (1999). Understanding Pragmatics